

Spomini na Žiri

O letih pred mojim rojstvom ne bi imel kaj pisati, če mi ne bi moja stara mati Katarina, roj. Naglič, vlivala po malem zgodbe našega kraja. Naša hiša, pri Primcovih v Novi vasi, je bila takrat del Žirov, kamor so spadale še Stara vas, Dobračeva in Selo, Stare Žiri, postavljene na križišče cest proti Idriji in Logatcu, pa so nosile zgodovinsko jedro žirovskega kota.

Sorodstva smo imeli povsod dosti; po nedeljskih mašah sva ga s staro mamo obiskovala, še preden sem hodil v šolo. Tako sem po malem spoznaval žirovsko faro. Moje ure kronike so se začele po večerji, ko je pomila in sedla na zapeček, pripravila punkel, obrisala očala in začela vrteti klekeljne. Ja, ti klekeljni so peli pesem, podobno kot klopotci v vinogradu; ko se je pesem ustavila, sem vedel, da je zabodla buciko. Ko je videla, da mi pod odejo oči lezejo skupaj, sva zmolila Angel varuh pa me je zmanjkalo. Tudi onstran zidu, v hlevu, je utihnilo klenkanje verig ob jasliah in domačija je zlezla v nočni mir.

Po Račevski dolini je zjutraj posvetilo sonce, nesoč pozdrave od Sv. Treh Kraljev, zvečer pa zašlo za Mrzli vrh, ki je ločeval dolino Sore od Idrije. Žirovske vasi so obkrožali Dolomiti in Cerkljansko hribovje, ki se je končalo v Poreznu nad Cerknim. Za valovitimi griči nad Rovtami je prehajalo v Kras - zeleni Kras -, kar je evropska posebnost.

V tem delu otroštva sem imel še drugo »rezidenco«, to so bile Goropeke, vasica na pomolu grebena, spadajočega v Polhograjske dolomite, ki se vleče preko Treh Kraljev, nad Horjul in čez Katarino do ljubljanskega Tivolija. Z Goropek je lep razgled čez sosednji greben Mrzlega vrha, ki se vleče od Porezna do notranjskih gozdov in livad. To je rojstni kraj našega ata, Sedejevega Toneta. Sedejev grunt obsega blagi vrh grebena, strmina pod njim pada na severni strani v Račevo, južni breg pa v zgornjo dolino Sore. Na gruntu jemljejo življenje bolj resno; zgodaj se vstaja, dela se v noč, kadar so za mizo, ob skledi žgancev, se moli, otrokom pustijo prav malo časa za igre, skratka, otroke zgodaj uporabljajo za delo: gonijo šterno za vodo, potrebno v kuhinji (pip še ni!), vodijo živino na korito in konje pri geplju, posnemajo mleko za puter. Posebno doživetje je bil jutranji odvoz gnoja skozi zadnja vrata hleva na gnojni kup; pod hlevom se je v osi hodnika zjutraj ali zvečer na obzorju zarisal obris Triglava, tako sem v lepem vremenu občudoval naše Julijce.

Nekoč številna družina se je s 1. svetovno vojno samo krčila. Doma je ostal oče Blaž, Goropečan od davna, ob njem babica Terezija, roj. Kavčič, primožena z Breznice nad Žirmi, z grunta na grunt. S Sedejevih njiv je čez dolino lahko gledala na očetove njive. Sin Jože se ne vrne iz vojne, hčerka Mica se primoži na Ledinico h Krogarjevim. Hčerka Johana zapusti Evropo, odpelje se v daljno Ameriko, k žlahti – k Borjevim, sin Tone bo kar na Poljanskem, teto Franco neki Logatčan (sicer Žirovec) odpelje v Logatec. Za delo ostanejo le še sinova Franc in Blaž, teta Katarina ter hlapec in dekla, ki sta bila pri hiši kar pomnim.

Tone – mesar – se je poslovno pogosto oglašal v Žireh in na Goropekah. Ko sem odraščal, sem slišal o njegovih vojnih letih na ruski fronti, ujetništvu v Ukrajini in rešitvi, ko so jih (mlade avstrijske vojake) francoske in druge ladje jeseni 1919 vkrcale v Odesi, jih prepeljale v Trst, od tam pa so se z vlakom vračali domov. Ne ostane v Idriji, tam je pred vojno že delal pri stricu Brezničanu, odloči se za Gorenjo vas. Med tem spozna Primcovo Francko, sledi poroka, toda moje rojstvo in detinstvo ostajata začasno v Žireh, dokler ne bo novi dom v Gorenji vasi pripravljen za sprejem družine. Tako pridem v zibelki na novi dom.

Nova vas. Primcova domačija stoji med travniki ob potoku Plastuhla, ki prišumi iz osrednjega dela Žirovskega vrha, se steka v potok Račeva in ta v Soro. Onstran veže je bivala družina »ta mladih«. Ti neverjetno pridni otroci, moji bratranci in sestrične, so navsezgodaj skakali po hlevu in skednju, še preden jim je teta Francka skuhalo zajtrk. Običajno turščina župa, kot so rekli Žirovci, ali sok po poljansko. Midva z babico sva imela drug urnik, starosti primeren.

Moja starša sta medtem delala v Gorenji vasi. Obrt – mesarija – je zahtevala poln teden, da sta uspevala. Jaz bi jima bil v teh letih bolj v breme, a ker sem medtem že dobil bratca Bineta, je prišla v pomoč mamina sestra Mici, ki je bila naša guvernanta, vse dokler ni odšla v Francijo.

Stric Franc, ki je na Goropekah tišlaril in rezbaril vse zime, je ta čas našel usodo na Poljanskem; priženil se je na domačijo Hlavškar, nedaleč od Gorenje vasi. Vsako leto, na njegov god sv. Frančiška, sva tja z bratom Binetom nesla peš veliko mlečno štruco pod belim prtom. To sva bila lepa romarja!

Poseben čar Goropek je bil sprevod celega hleva živine na korito, ki ga je napajal studenec v vaški kotanji. Vodič je bil hlapec ali stric Franc. Ko se je živina vračala, je potegnil malo pištolo in streljal v smreko. Kadar se je delalo rezanco ali mlatilo, sem prav rad vodil par konj na gepelj. Skratka, Goropeke: delo in užitki ob panorami proti Idriji ali proti Gorenjski. V Novi vasi malo drugače: več družabnosti, divjanja okrog kozolca in potikanja za ribami v pritokih Račeve. Današnje Goropeke so izgubile takratni čar. Na kraju podrtega hleva in kozolca danes stoji tipična novodobna hiška mojih sorodnikov.

Tudi v Novi vasi pri Primcovih je precej drugače. Tiste ljubke lesene hiše s slamnato streho ni več. Po požaru, ki ga je leta 1916 zanel strela, so stanovanjski del pozidali, leseni kozolec je zamenjal tak z betonskimi stebri. Ob potoku je zrastel nov hlev, onstran potoka pa je stric Maks travnike razdelil trem otrokom.

Stari Primc – Tomaž – je bil čuden kujon. Na prelomu stoletja je odšel v Ameriko kot trden katoličan. Naveličan Amerike se je okrog leta 1911 vrnil kot socialist; lahko si predstavljamo, v kakšni družbi je živel na oni strani oceana. Doma se je takoj povezal s socialdemokratsko stranko in na njegovo pobudo je prišlo neko nedeljo, leta 1912, do ustanovnega zбора Socialdemokratske stranke Avstrije. Ker gostilničar Katrnik zaradi župnikove grožnje ni hotel dati na razpolago gostilne, je Primc takoj ponudil svojo hišo v Novi vasi. Stara mati Katarina mi pripoveduje: otroci so ravno prišli od maše, pa so se grelji na peči v hiši. Ko se zasliši iz veže glasno govorjenje, preselim otroke na peč v kamro. Radovedna hčerka Franče sprašuje, zakaj morajo biti v kamri, pa ji odgovorim: »Veš, k nam so prišli gospodje iz Trsta in Ljubljane. Eden se piše Kristan, drugi Ivan Cankar ...«

Res je na sedanji hiši vzdana plošča v spomin na strica Vinka, pobudnika Poljanske vstaje, vendar pa mislim, da bi bila lahko ob njej še ena, kot spomin na tisto nedeljo leta 1912. Po vsem tem je Primc ostal v boju z oblastjo in katolištvom. Dal se je celo (vendar začasno) izbrisati iz Cerkve. V pojasnilo tega koraka moram omeniti vpliv splošne klime v tedanji Evropi, ki je nastala kot posledica pomembnih dogodkov iz preteklih desetletij (francoska revolucija, marčna revolucija v Avstriji, istočasni izid Marxovega Kapitala, program za združitev Italije, oblikovanje moderne Nemčije pod okriljem Prusije, gibanje »Proč od Rima«, ki se je širilo zlasti po Nemčiji in Avstriji ...). To je čas kulturnega vrenja v literaturi, filozofiji in lepih umetnostih (impresionizem, kubizem), čas, ko elektrika izpodriva paro, železnica furmanstvo, industrija obrt in hkrati obdobje Slomškovih kulturnih projektov, Mahničevega boja na Goriškem ter delavskega vrenja, od Trsta do Hamburga. Stari Primc je bil gotovo naročnik socialdemokratskega glasila Rdeči prapor in najbolj razgledan Žirovec tega burnega časa, zato ne preseneča, da se je odločil za tak korak.

Bil pa je tudi malo vraževeren; ko se je zvečer vračal iz gostilne, ga je vedno spremljal črn mož. Tudi babica in ostali vaščani niso bili nič boljši. Pa danes ...?

Slišal sem tudi tole zgodbo: nanaša se na ledinsko ime Jezéra. Včasih je bilo tukaj jezero; ko je Napoleon rogovilil po Evropi, so Francozi ukazali prekopati, tam pri Selu, obrežje jezera in voda je kot Sora odtekla proti Poljanam, Žirovcem pa so ostali travniki, tja do Ledinice.

Sicer pa ni samo Primc kalil žirovske idile. Nekaj let prej so Žirovci ustanovili Sokol, slovansko usmerjeno društvo, in lahko jim samo čestitamo, saj je bil to prvi tak podvig na slovenskem podeželju. Leta 1908 so že gradili Sokolski dom. Istočasno je klerikalna stran ustanovila društvo Orel in ne dolgo zatem je na Dobračevi odprl vrata Orlovski dom.

Ko opisujem tedanji čas, močno pogrešam datume. Ti ne le da dajejo času dimenzijo, ampak ga tudi krasijo. Med 1. svetovno vojno je bil policijski nadzor kar natančen in tako je Primc kot P. V. persona¹ gostoval v zaporu na ljubljanskem gradu, morda je bil celo »cimer kolega« pisatelja Cankarja. Tukaj mi manjkajo datumi. Zapor je pustil posledice – kmalu po izpustu je umrl.

1 P. V. – okrajšava za politisch verdächtlich; politično sumljiva oseba.

Hčerka Katarina se kmalu po vojni poroči v zelo verno hišo v Spodnjo Idrijo, sin Maks se oženi s Prapoško Francko. Prapoški – na koncu Nove vasi proti Račevi – so bili svetilnik vernosti, sijajna družina in ta mlada Primčevka mi je bila do konca dobra teta.

Ko je leta 1916 gorela hiša, se je moja mama učila šivati pri neki mojstrici. Kupili so ji nov šivalni stroj, znamke Pfaff, odličen je, še danes teče skoraj kot nov. Leseni del stroja je že gorel, ko so ga rešili iz ognja, in nato je ves čas stal v hiši v Gorenji vasi. Mamina sestra Mici je odšla gospodinjit v Radovljico, k tamkajšnjemu sodniku, po vrnitvi pa k nam v Gorenjo vas, ker se je rodil še tretji brat Simon. Poročila se je z moškim srednje starosti, njegov dom »na Mrzlik«, na Žirovskem vrhu, so lastniki prodali; ženin je bil že dalj časa v Franciji in tja se je teta odpravila po poroki v Gorenji vasi. Po 2. svetovni vojni je vsako leto obiskala kraje svoje mladosti.

Potem gresta od doma še brata Polde (v Logatec) in Vinko, ki se gre v Ljubljano (v Šiško) učit za peka. S pomočniškim in šoferskim izpitom se vrne v Gorenjo vas, dela pri peku Žaklju v pekarni, pa ne za dolgo, biva pa pri nas. Iz zapuščine mu moja mama kupi tovarnjak, tritonski chevrolet, registrira se za prevoznika in garažira tovarnjak v Novi vasi, kjer ga mobilizira Wehrmacht; prav tako tudi njegov motocikel, ki ga je imel, da je laže fantoval ob nedeljah. A vse to ni toliko pomembno; stric Vinko iz Ljubljane ni prinesel le poklicno znanje, v Šiški je padel med člane KPS, kar je bilo zanj usodno. Za njegovo usmeritev in ilegalno delo dolgo ni vedel nihče. Šele ko je bila Jugoslavija tik pred vojno, tega ni mogel več skrivati. Čeprav je bil član Sokola Gorenja vas – tam je ilegalno delovalo nekaj fantov z odsluženim rokom – je zanj prišla ura partijca. Šele tedaj se mi je posvetilo, zakaj so se nekateri klicali: Živjo Stalin!

Drugi močan dejavnik za komunizem je bilo delo na Rupnikovi liniji, pri kateri se je zaposlilo nešteto mladih proletarcev od drugod. To je bila izredna okoliščina za partijsko agitacijo. Krovno pomoč pa je dal pakt Hitler - Stalin. Naš ata je bil aretiran že maja 1941 in v škofovih zavodih v Šentvidu vključen v peklenški načrt selitve Slovencev. 2. julija, malo čez šesto uro zjutraj, me zbudi na odeji puškina cev nemškega vojaka. »Aufstehen – zwei Stunde Zeit – gema los!« Spodaj v veži ata (ki se je vrnil prejšnji dan) napol v joku kliče mamo in moje brate – »Vstanite! Gremo – zapuščamo dom!«

Ne morem opisati zmede, besa in obupa. Umaknem se v drvarnico, zagrabim sekuro, zamahnem in jokam. Tedaj me nekdo potreplja po rami; bil je Nemeč, soldat gestapa: »Zakaj jokaš?« Nekaj hoče povedati. »Zakaj moramo zapustiti dom?« »Veš, jaz nimam nič pri tem, zahvali se sosedu!« Ko to slišim, sem še bolj divji. »Kaaaj, sosed ...?«

Kmalu se pojavi oficir gestapa, nesoč težko aktovko. »Imate pisalno mizo, dva stola? Gut, gut – sedite!« Na mizo položi veliko črno mapo, polno listin. Jaz med njima za hrbtom gledam in poslušam. Vse opisano, izmerjeno, prešteto – le kako so lahko tako naglo sestavili te podatke – torej peta kolona ali uslužni ljudje. »Tukaj, vaš podpis, Herr Mlakar, gut!«

»S tem podpisom se odrekam vsej svoji lastnini v korist nemškega rajha!« Vse videl in slišal ... Oficir vstane, pozdravi po vojaško in se napoti k drugi družini na spisku.

Ker čakamo zamudnike iz Lučin in zgornjega konca doline, se odhod zavleče čez

poldan. Tedaj se med vaščane, stoječe zunaj avtobusa, vrine nekdo, katerega navzočnost je bila tisti dan le radovednost, čas pa je pokazal, da je bil le eden od »sosedov«. Kratak opis tega žalostnega dne sem dodal prav zaradi Vinka; Vinko, dragi brat moje mame, je bil odslej pooblaščen varuh hiše Oberndorf № 60. Prav on, vidni član partije iz naše doline ...

Kako slabo je partija ocenila razvoj vojne v Evropi bom opisal z dogodkoma, ki sicer nista v nobeni povezavi. Ko se je drugi transport izgnancev, v noči na 8. julij 1941, četrť čez polnoč, za 15 minut ustavil na prelazu Dunajske ceste, ga je tam čakala množica Ljubljančanov, ki so izgnancem z Gorenjske želeli izreči še zadnji pozdrav. Ljudje so vzklikali: »Gorenjci, držite se! O božiču se vidimo!« Le partija je bila lahko v tistem času tak optimist, desničarska legija nikakor ne.

Nekaj podobnega se je pred božičem dogajalo v Poljanski dolini. Levica se je pripravljala na upor – od Loke do Žirov se zgodi Poljanska vstaja. Stric Vinko je medtem zapustil Gorenjo vas, utonil v ilegali in vodil vstajo v Žireh. Za nekdanji državni praznik (1. december) je med okenska stekla naše hiše v Gorenji vasi še obesil sliko kralja Petra II., ko pa so Nemci to ugotovili, je bila hiša že prazna in Vinko v Žireh. V upor se je medtem vključil tudi moj brat Bine, ki je, po pustolovski odisejadi, sredi septembra 1941 pobegnul iz Srbije in peš iz Zagreba čez »hitlerjansko« Štajersko zašel med blegoške gošarje.

Bine in Vinko sta bila oba v Dražgošah, po umiku so se zabili v poljanskih hribih. Očitno pa se je tisto hudo zimo začel v vrhu gorenjske partije proces delitve; jaz in moji znanci – partizani – smo ocenili, da je se je že začela polarizacija Moskva – Beograd, ki se morda ni nikoli končala. Njena žrtev je bil tudi Vinko – sodeč po pismu, ki ga je imel v komisarški torbi na Jamniku nad Kropo ubiti prvak KP za Gorenjsko, tov. ... Vinko, je padel pod kroglo zasledovalca, po blegoški hajki, avgusta 1942, v Topliški grapi. Binetov konec je sledil v zimi, 18. januarja 1943, po izdaji bunkerja Poljanske čete na Lovskem Brdu. Z njim je stopila v smrt tudi njegova ljubezen, Kosmova Nada iz Poljan, sorodnica pisatelja Tavčarja, ki bi ga morala za nagrado pripeljati do Nemcev. Vse to izvem v Ljubljani, prek zvez, ki jih ima tam poljanska emigracija; eden teh je bil moj pokojni prijatelj Rajko Jelovčan, iz Gorenje vasi.

Moj odhod v partizane po teh dogodkih ni bil več daleč, čeprav sem bil še pod varstvom dragega profesorja Plečnika. A vse moje noči so bile po izgubi ljubega Bineta polne joka in sanj, vse dotlej, dokler nisem bil tudi sam med partizani na Polhograjskem.

Spomin na padlega brata je bil neusmiljen; tisto garanje v rudniku, 300 metrov pod reko Moravo, pa zadnja noč na beograjski železniški postaji, ki sva jo prespala »šverc na urlaub cugu« med nemškimi vojaki, ki so se iz Grčije vračali »nach Vaterland«, na dopust. In ločitev – med solzami – nikoli več se nisva videla. Kaj vse je pretrpela naša mama! Bine je bil res junak. Čakala ga je še dolga pot, peš iz Zagreba čez Štajersko in Savo med prve blegoške gošarje.

Marca 1942 sem na istem peronu sam, z dvema kovčkoma, čakal na vlak. Cilj Zagreb. Pod tujim imenom sem na veliki petek dopoldne, kot Franc Č., srečno stopil

na ljubljanska tla. A ta pobeg je zgodba zase!

Zadnje leto Vinkove ilegale je imelo pri Primcovi hiši očitne posledice. V OF je vpletel brata Maksa in vse, komaj dorasle, otroke. Težko si predstavljam, v kakšni stiski je živela tedaj Vinkova svakinja, Prapoška Francka, ki ji je stric Vinko mobiliziral vse otroke.

Na dobračevskem britofu počiva večina moje žlahte. Močno mi je žal, da mi usoda ni dala srečati deda po mami, politika Tomaža Primca, ki je bil skregan tako z Avstrijo kot s klimo, katere tvorec je bil škof Anton Mahnič. Del podeželja je sledil domačim političnim stezam, drugi del, izraziti kmečki stan, je ostajal v lesni in živinorejski dejavnosti. Med njimi je bil moj ded, Blaž Sedej, ki je redil voliče za tržaški sejem. V kupčijo je pritegnil še soseda Balčka; vsako leto sta oprtala nahrbtnike in opolnoči odgnala proti Trstu 5 do 6 parov volov. Gnala sta jih čez Gore, Godovič, Col in Kras. Podnevi sta počivala v senci kraških dreves in tretji dan voliče na sejmu prodala tržaškim mesarjem. Domov grede sta po trgovinah kupila darilca za domače, v nedeljo po maši pa v hranilnici vpisala nove goldinarje za blagor domačije in otrok.

Tako je govoril stari Blaž, ležeč na peči. Klobuk je visel na česlniku, vnuk Tone pa ga je poslušal za mizo in gledal rezljanega goloba, ki je visel nad mizo. Ta pogovor o volih, ki sta jih gnala čez Kras v Trst, le pokriva žalostni del spominov. »Ni ne hleva ne kozolca, veter šumi nad praznino. Ni žene, brezniške Tereze, tam doli na Dobračevi spi, ni sina Jožeta, ki je ostal nekje v Karpatih. Še redkih vnukov ne poznam več, le Tone, inženir, je še zvest Goropekam. Ni ta mladih, sina Blaža in gospodinje Anice, tam v cerkljanskih Lajšah sta končala - le zakaj sta morala umreti. Oh ja, nekim ljudem sta bila napoti, da planejo na grunt brez naslednika in nam prevzamejo goropeški dom.«

Dvakrat je bila na obisku hčerka Johana iz Amerike, jaz sem jo peljal na Goropeke in Dobračevo, pa nisva vedela za dedovo trpljenje. Potem je hodila vnukinja Jenny, pa še pravnuki. Nadvse prijetno je bilo sedeti z Amerikanci ob lovski koči na Griču, veliko je bilo besed o dogodkih in vezeh, a tragiko domačij smo čutili le malokateri.

Moja zrelost je slonela na nizu dogodkov, ki so težko prizadeli opisane tri družine, posebno našo: izgnanstvo v Srbijo, pretrgane vezi med sorodniki, emigracija v Ljubljani, pot od Dolomitskega odreda do IX. korpusa, nemški streli, ujetništvo v Gorici, ponovno snidenje s starši po štirih letih, a brez Bineta in Vinkota, študij in diploma arhitekta, izobraževanje z osnovami filmske tehnike v Pragi ter oranje ledine projektiranja na Gorenjskem.

Leta študija in službe so me okradla za družinske stike, ki sem jih tako pogrešal - a to odrekanje je žrtev za znanje in napredek, domovino in družbeno zavest.

Lahko le dodam: da b' uka žeja ne speljala ...